# O‘ZBEK TILINING ICHKI IMKONIYATLARI VA YANGI SO‘ZLAR LEKSIK YANGILANISHNING MILLIY MEXANIZMLARI

**Amanbayeva Raxima**
E-mail: raxima@urdu.uz
https://doi.org/10.5281/zenodo.23151763

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada o‘zbek tilining lug‘at tarkibini boyituvchi ichki imkoniyatlar hamda zamonaviy ijtimoiy, ilmiy-texnik va raqamli jarayonlar ta’sirida yuzaga kelayotgan yangi so‘zlarning shakllanish mexanizmlari tahlil qilinadi. Til taraqqiyoti faqat boshqa tillardan tayyor leksik birliklarni o‘zlashtirish hisobiga emas, balki tilning o‘z so‘z yasash modellari, semantik imkoniyatlari, qo‘shma birliklar yaratish, mavjud so‘zlarni terminlashtirish va tarixiy leksik qatlamlarni faollashtirish orqali ham amalga oshishi asoslanadi. Xususan, -chi, -lik, -li, -lash, -lashtir-, -uvchi kabi mahsuldor vositalarning yangi tushunchalarni nomlashdagi o‘rni, shuningdek, raqamli, raqamlashtirish, dasturchi, foydalanuvchi, boshqaruv, sichqoncha, tarmoq, sahifa, bulut kabi birliklarning yangi kommunikativ sharoitdagi vazifasi tahlil etiladi. Maqolada o‘zlashma so‘zlarni inkor etish emas, balki yangi tushunchalarni ifodalashda o‘zbek tilining ichki imkoniyatlaridan oqilona va tizimli foydalanish zarurligi ilgari suriladi. Yangi terminni yaratish va me’yorlashtirishda tushunarlilik, ixchamlik, so‘z yasash tizimiga moslik, xalq tomonidan qabul qilinish va xalqaro kommunikativ ehtiyojlar o‘rtasidagi muvozanat asosiy mezon bo‘lishi kerakligi ta’kidlanadi.

**Kalit so‘zlar:** o‘zbek tili, ichki imkoniyat, neologizm, yangi so‘z, so‘z yasalishi, semantik taraqqiyot, terminologiya, o‘zlashma so‘z, raqamli kommunikatsiya, leksik me’yor

# INTERNAL RESOURCES OF THE UZBEK LANGUAGE AND NEW WORDS NATIONAL MECHANISMS OF LEXICAL INNOVATION

**Abstract.** This article examines the internal resources of the Uzbek language that contribute to lexical enrichment and analyzes the mechanisms through which new words emerge under the influence of contemporary social, scientific, technological, and digital developments. The study argues that lexical development does not depend solely on direct borrowing from foreign languages. Uzbek possesses productive internal mechanisms, including derivation, semantic extension, compounding, terminologization of existing lexical units, and the reactivation of historically available linguistic resources. Particular attention is paid to productive word-forming elements such as -chi, -lik, -li, -lash, -lashtir-, and -uvchi, as well as to lexical units whose meanings have expanded in modern communication. The article proposes that language planning should not be based on the mechanical rejection of loanwords; rather, preference should be given to linguistically natural and socially acceptable forms when the internal resources of Uzbek can adequately express a new concept. Comprehensibility, brevity, systemic compatibility, frequency of actual use, derivational productivity, and communicative efficiency are identified as key criteria for evaluating newly created terms. The study concludes that systematic use of the internal potential of Uzbek can

contribute to the development of national terminology while maintaining the openness of the language to global communication.

**Keywords:** Uzbek language, internal linguistic resources, neologism, lexical innovation, word formation, semantic development, terminology, loanword, digital communication

## ВНУТРЕННИЕ ВОЗМОЖНОСТИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И НОВЫЕ СЛОВА НАЦИОНАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ЛЕКСИЧЕСКОГО ОБНОВЛЕНИЯ

**Аннотация.** В статье рассматриваются внутренние возможности узбекского языка как один из основных источников обогащения его словарного состава, а также анализируются механизмы образования новых слов в условиях современных общественных, научно-технических и цифровых преобразований. Обосновывается положение о том, что развитие лексики происходит не только за счёт прямых заимствований из других языков, но и посредством словообразовательных моделей самого узбекского языка, семантического развития существующих единиц, образования сложных наименований, терминологизации общеупотребительной лексики и актуализации исторических языковых ресурсов. Особое внимание уделяется продуктивным словообразовательным элементам и словам, получившим новые значения в цифровой коммуникации. Подчёркивается, что при создании и нормализации новых терминов необходимо учитывать понятность, краткость, соответствие системе узбекского языка, распространённость в речевой практике и коммуникативную целесообразность.

**Ключевые слова:** узбекский язык, внутренние возможности языка, неологизм, новые слова, словообразование, семантическое развитие, терминология, заимствования

**Kirish.** Har qanday tirik til jamiyat bilan birga rivojlanadi. Ijtimoiy munosabatlarning yangilanishi, ilm-fan va texnologiyaning taraqqiy etishi, iqtisodiy tizimlarning o‘zgarishi, raqamli kommunikatsiyaning kengayishi natijasida yangi tushunchalar yuzaga keladi. Yangi tushuncha esa, tabiiy ravishda, uni nomlaydigan til birligiga ehtiyoj tug‘diradi. Shu sababli yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi til tizimining buzilishi emas, aksincha, uning yashovchanligi va taraqqiyotga moslashuvchanligining belgilaridan biridir.

XXI asrda internet, mobil kommunikatsiya, sun’iy intellekt, elektron xizmatlar, ijtimoiy tarmoqlar, raqamli iqtisodiyot va yangi kasb turlarining rivojlanishi o‘zbek tilida ham katta miqdordagi yangi nominativ ehtiyojlarni yuzaga keltirdi. Bunday sharoitda yangi tushunchaning nomi ikki asosiy manba hisobidan shakllanadi: tashqi manba - boshqa tillardan o‘zlashtirish va ichki manba - o‘zbek tilining mavjud lug‘aviy, grammatik hamda so‘z yasash vositalaridan foydalanish.

Tilning ichki imkoniyatlari masalasi aynan shu nuqtada alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki milliy tilning taraqqiyot darajasi faqat qancha xorijiy so‘z o‘zlashtirgani bilan emas, balki yangi voqelikni o‘z tizimi asosida qay darajada nomlay olishi bilan ham belgilanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi o‘zbek tilida yangi so‘zlar yaratishning ichki mexanizmlarini aniqlash, ularning zamonaviy leksik taraqqiyotdagi o‘rnini tahlil qilish hamda yangi terminlarni shakllantirishda tilning milliy imkoniyatlaridan samarali foydalanish tamoyillarini belgilashdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tavsifiy, struktur-semantik, qiyosiy va so‘z yasash tahlili metodlaridan foydalanildi. Zamonaviy o‘zbek tilida faol qo‘llanayotgan yangi va yangi ma’no kasb etgan birliklar ularning tuzilishi, kelib chiqishi hamda nominativ funksiyasi nuqtai nazaridan tahlil qilindi.

**Materiallarni baholashda quyidagi mezonlarga e’tibor berildi:**

1. yangi birlikning o‘zbek tilining grammatik va fonetik tizimiga mosligi;
2. uning qaysi so‘z yasash modeli asosida yuzaga kelgani;
3. yangi ma’noning oldingi ma’no bilan semantik aloqasi;
4. birlikning kundalik va professional nutqda qo‘llanish imkoniyati;
5. o‘zlashma va milliy variantlarning o‘zaro munosabati.

O‘zbek tilining ichki imkoniyati tushunchasi. Tilning ichki imkoniyati deganda uning o‘z tizimida mavjud bo‘lgan vositalar yordamida yangi ma’no va yangi nominativ birliklar hosil qilish salohiyati tushuniladi.

O‘zbek tilida bunday imkoniyatlarning asosiy ko‘rinishlari quyidagilardir:

- affikslar yordamida yangi so‘z yasash;
- mavjud so‘zga yangi ma’no yuklash;
- ikki yoki undan ortiq asosni birlashtirish;
- so‘z birikmalari orqali yangi termin yaratish;
- mavjud so‘zni termin sifatida faollashtirish;
- tarixiy va shevaga oid birliklardan foydalanish;
- boshqa tildagi tushunchani o‘zbek tili vositalari orqali kalkalash.

Bu usullar bir-biridan uzilgan holda emas, aksincha, o‘zaro hamkorlikda til lug‘at tarkibining uzluksiz yangilanishini ta’minlaydi.

So‘z yasash yangi lug‘aviy birliklarning asosiy manbalaridan biri

O‘zbek tili agglutinativ tillardan biri bo‘lgani sababli unda affiksatsiya yangi so‘z yaratishning nihoyatda mahsuldor vositasidir. Bitta asosga ketma-ket bir necha qo‘shimcha qo‘shilishi va aniq ma’noli yangi birliklarning hosil qilinishi mumkin.

dastur → dasturchi;

raqam → raqamli → raqamlashtirmoq → raqamlashtirish;

foyda → foydalanmoq → foydalanuvchi;

boshqar- → boshqaruv → boshqaruvchi.

Ushbu misollarda ildizlarning ayrimlari tarixan boshqa tillar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Biroq yangi birliklarning hosil qilinishi hozirgi o‘zbek tilining o‘z morfologik qonuniyatlari asosida amalga oshmoqda. Shu jihatdan ularni tilning ichki so‘z yasash imkoniyatining mahsuli deb baholash mumkin.

Ayniqsa -chi qo‘shimchasi shaxs, kasb yoki faoliyat egasini ifodalashda yuqori mahsuldorlikka ega. Dasturchi singari birliklar so‘zlovchining yangi shaxs nomlarini ushbu model orqali yaratishga moyilligi kuchli ekanini ko‘rsatadi.

-li, -lik, -lash, -lashtir, -uvchi kabi shakllar ham zamonaviy terminologiyada faol qatnashmoqda:

raqamli iqtisodiyot;

raqamlashtirish;

foydalanuvchi;

moslashtirish;

barqarorlik.

Bu holat o‘zbek tilining yangi ilmiy va ijtimoiy tushunchalarni o‘z grammatik modeli orqali ifodalash imkoniyati yuqori ekanini ko‘rsatadi.

Semantik yangilanish va yangi ma’nolarning yuzaga kelishi

Yangi tushunchani ifodalash uchun har doim mutlaqo yangi shakldagi so‘z yaratish talab qilinmaydi. Mavjud so‘zning semantik imkoniyatini kengaytirish ham lug‘at boyligining muhim manbaidir.

Masalan, tarmoq so‘zi dastlab bir-biri bilan tutashib ketgan shox, yo‘l yoki tizim ma’nolari bilan bog‘liq bo‘lgan bo‘lsa, bugungi kunda quyidagi birikmalarda yangi terminologik mazmun kasb etgan:

kompyuter tarmog‘i;

ijtimoiy tarmoq;

telekommunikatsiya tarmog‘i.

Sahifa so‘zi an’anaviy ravishda kitob yoki daftar betini anglatgan bo‘lsa, raqamli muhitda veb-sahifa, shaxsiy sahifa kabi ma’nolarda qo‘llanmoqda.

Bulut so‘zining bulutli texnologiya, bulutli saqlash kabi birikmalardagi qo‘llanishi ham mavjud milliy birlikning yangi ilmiy-texnik konseptni ifodalash uchun faollashganiga misoldir.

Kompyuter qurilmasiga nisbatan ishlatiladigan sichqoncha ham shakl o‘xshashligi asosida yuzaga kelgan terminologik nomdir.

Demak, tilning semantik imkoniyati yangi leksik birlik yaratishda morfologik so‘z yasashdan kam ahamiyatga ega emas.

Qo‘shma birliklar va analitik terminlar yaratish

O‘zbek tilida yangi tushunchalarni ifodalashning yana bir samarali usuli ikki yoki undan ortiq so‘zning semantik birlashuvidir.

sun’iy intellekt;

raqamli iqtisodiyot;

elektron hukumat;

masofaviy ta’lim;

ijtimoiy tarmoq;

ma’lumotlar bazasi;

axborot xavfsizligi.

Bunday birliklarning muhim xususiyati shundaki, termin tarkibidagi so‘zlarning aksariyati til foydalanuvchisi uchun avvaldan tushunarli bo‘ladi. Natijada murakkab yangi tushunchani anglash osonlashadi.

Analitik termin yaratish tilning ichki imkoniyatlaridan foydalanishning eng istiqbolli yo‘llaridan biri bo‘lib, ayniqsa fan va texnika terminologiyasida katta ahamiyatga ega.

O‘zlashma so‘z va milliy muqobil munosabati

Zamonaviy tillar o‘rtasidagi aloqalar nihoyatda kuchaygan sharoitda boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirilishi tabiiy hodisadir. O‘zbek tilida internet, blog, sayt, server, marketing, menejer, onlayn singari ko‘plab birliklarning qo‘llanishi bunga misol bo‘ladi.

Masala o‘zlashma so‘zlarning mavjudligida emas, balki ularning qaysi vaziyatda va qanday shaklda qabul qilinishidadir.

Har qanday xorijiy birlik uchun sun’iy ravishda yangi so‘z o‘ylab topish ham til taraqqiyotining optimal yo‘li emas. Agar xalqaro termin qisqa, aniq va keng tarqalgan bo‘lsa, uning o‘zbek tiliga fonetik va grammatik jihatdan moslashgan shaklda kirishi tabiiy jarayon sifatida qaralishi mumkin.

Biroq o‘zbek tilida tushunchani aniq, ixcham va tabiiy ifodalaydigan muqobil mavjud bo‘lsa, uni faol qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

Masalan, termin yaratishda uch xil holat kuzatilishi mumkin:

1. xalqaro shaklning bevosita o‘zlashtirilishi;
2. uning o‘zbekcha muqobil bilan almashtirilishi;
3. xalqaro birlik va o‘zbekcha muqobilning parallel qo‘llanishi.

Qaysi variantning adabiy me’yorda mustahkamlanishi ko‘pincha faqat tilshunoslarning qaroriga emas, balki real nutq amaliyotiga ham bog‘liq.

Raqamli davr va neologizmlar

Hozirgi davr yangi so‘zlarning yuzaga kelish sur’ati jihatidan avvalgi bosqichlardan sezilarli farq qiladi. Avvallari yangi so‘zning keng ommaga tarqalishi uchun yillar zarur bo‘lgan bo‘lsa, ijtimoiy tarmoqlar orqali yangi birlik bir necha kun yoki hatto soat ichida minglab kishilar nutqiga kirishi mumkin.

**Natijada o‘zbek tilida ikki jarayon parallel kechmoqda.**

1. xalqaro raqamli leksikaning tezkor kirib kelishi;
2. mazkur birliklarning o‘zbek tili grammatik tizimiga moslasha boshlashi.

Masalan, xorijiy asosli so‘zlarga o‘zbekcha qo‘shimchalar qo‘shilib, quyidagi gibrid tuzilmalar paydo bo‘lmoqda:

blogerlar;
postlar;
onlaynlashtirish;
bloklamoq.

Bunday birliklarning barchasini avtomatik ravishda adabiy til me’yori sifatida qabul qilish mumkin emas. Lekin ular til tizimining o‘zlashgan asosni o‘z grammatik qonuniyatlariga bo‘ysundirish kuchini ko‘rsatadi.

Shu bois internet tilini faqat tilni buzuvchi omil sifatida emas, balki real vaqt rejimida amalga oshayotgan lingvistik tajriba maydoni sifatida ham tadqiq etish zarur.

Yangi so‘z yaratishda milliy til imkoniyatlaridan foydalanish mezonlari

O‘zbek tilining ichki imkoniyatlariga tayangan holda yangi termin yaratishda bir necha mezonga amal qilish maqsadga muvofiq.

| № | Mezon | Mazmuni |
|---|---|---|
| 1 | **Tushunarlilik** | Yangi so‘z uni ilk bor ko‘rgan til egasiga imkon qadar tushunarli bo‘lishi kerak. |
| 2 | **Ixchamlik** | Haddan tashqari uzun va murakkab birliklar amaliy nutqda barqarorlashishi qiyin. |
| 3 | **Tizimlilik** | Yangi birlik o‘zbek tilidagi mavjud so‘z yasash modellariga zid bo‘lmasligi zarur. |

| № | Mezon | Mazmuni |
|---|---|---|
| 4 | **Hosilalar yaratish imkoniyati** | Yaxshi termin yangi grammatik va leksik shakllarni hosil qilish imkoniga ega bo‘ladi. Masalan, raqam → raqamli → raqamlashtirmoq → raqamlashtirish modeli buning yaqqol namunasidir. |
| 5 | **Ijtimoiy qabul qilinish** | Nazariy jihatdan juda mukammal so‘z ham til egalari tomonidan ishlatilmasa, umumxalq leksikasiga aylanishi qiyin. |
| 6 | **Xalqaro kommunikatsiyaga moslik** | Ayniqsa fan va texnikada milliy termin yaratish xalqaro ilmiy muloqotni murakkablashtirib yubormasligi kerak. |

Shunday qilib, terminologik siyosatda faqat o‘zbekcha bo‘lsin yoki xalqaro shakl o‘zgarishsiz olinaversin degan ikki mutlaq yondashuvning o‘rniga muvozanatli tamoyil talab qilinadi.

Muhokama. O‘zbek tilining bugungi holati shuni ko‘rsatadiki, til yangi tushunchalarni ifodalash uchun katta ichki resursga ega. Biroq ushbu resursdan foydalanish tasodifiy emas, tizimli bo‘lishi lozim.

Yangi terminlarni yaratishda tilshunos, soha mutaxassisi, tarjimon va amaliy til foydalanuvchisi o‘rtasidagi hamkorlik ayniqsa muhim. Chunki tilshunos grammatik va semantik me’yorni belgilasa, soha mutaxassisi terminning ilmiy aniqligini ta’minlaydi, ommaviy nutq esa uning yashovchanligini sinovdan o‘tkazadi.

Shuningdek, yangi so‘zlarning real qo‘llanishini aniqlash uchun zamonaviy elektron korpuslar, ommaviy axborot vositalari, ilmiy matnlar hamda ijtimoiy tarmoq materiallarini muntazam monitoring qilish zarur.

Lug‘at faqat mavjud til birliklarini qayd etuvchi manba bo‘lib qolmasdan, jamiyatdagi leksik o‘zgarishlarni muntazam aks ettiruvchi dinamik ilmiy resursga aylanishi lozim.

O‘zbek tili tarix davomida turkiy qatlam bilan birga arab, fors-tojik, rus va boshqa tillar bilan faol munosabatda rivojlangan. Shu sababli tilning sofligini mutlaq tashqi ta’sirsizlik sifatida talqin qilish lingvistik jihatdan to‘g‘ri emas. Tilning barqarorligi tashqi birliklarni umuman qabul qilmaslikda emas, balki ularni o‘z fonetik, grammatik va semantik tizimiga moslashtirish hamda yangi tushunchalarni zarur hollarda o‘z imkoniyatlari asosida ifodalash qobiliyatida namoyon bo‘ladi.

**Xulosa.** O‘zbek tili yangi tushuncha va hodisalarni ifodalash uchun yetarlicha boy ichki imkoniyatlarga ega bo‘lgan dinamik til tizimidir. Uning leksik taraqqiyotida affiksatsiya, semantik ma’no kengayishi, qo‘shma va analitik birliklar hosil qilish, mavjud so‘zlarni terminlashtirish hamda tarixiy lug‘aviy resurslarni faollashtirish muhim o‘rin tutadi.

Global kommunikatsiya natijasida boshqa tillardan so‘z kirib kelishi tabiiy jarayon bo‘lib, uni to‘liq to‘xtatish ham, barcha xorijiy birliklarni o‘zgarishsiz qabul qilish ham ilmiy jihatdan maqsadga muvofiq emas.

Asosiy vazifa - yangi tushunchalarni ifodalashda o‘zbek tilining ichki salohiyatini birinchi navbatda o‘rganish, tabiiy va tushunarli milliy muqobil mavjud bo‘lganda undan foydalanish hamda zarur xalqaro terminlarni o‘zbek tilining fonetik va grammatik tizimiga mos ravishda o‘zlashtirishdir.

Kelgusida o‘zbek neologiyasini rivojlantirish uchun yangi so‘zlarning elektron bazasini yaratish, ularning ommaviy nutqdagi chastotasini korpus metodlari orqali tahlil qilish, fan va texnikaning turli sohalari bo‘yicha terminologik monitoring olib borish hamda yangi terminlarni mutaxassislar ishtirokida muntazam me’yorlashtirib borish zarur.

Shu ma’noda o‘zbek tilining ichki imkoniyatlarini faollashtirish tilni tashqi ta’sirdan ajratish emas, aksincha, uni zamonaviy dunyoning barcha sohalarida faol, aniq va raqobatbardosh kommunikatsiya vositasi sifatida rivojlantirish demakdir.

Ilmiy yangilik. Tadqiqotda o‘zbek tilidagi yangi so‘zlar faqat xorijiy o‘zlashmalar doirasida emas, balki tilning ichki derivatsion va semantik imkoniyatlari bilan o‘zaro bog‘liq yagona leksik jarayon sifatida talqin qilinadi. Zamonaviy raqamli terminlarni yaratishda tushunarlilik, ixchamlik, tizimlilik, hosiladorlik, ijtimoiy qabul va xalqaro moslik mezonlaridan iborat kompleks yondashuv taklif etiladi.

Amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalaridan o‘zbek tili leksikologiyasi va terminologiyasiga oid tadqiqotlarda, yangi terminlar yaratish va me’yorlashtirish jarayonida, izohli va terminologik lug‘atlar tuzishda, oliy ta’lim muassasalarida o‘zbek tili hamda tilshunoslik fanlarini o‘qitishda foydalanish mumkin.

**Foydalanilgan adabiyotlar**

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildli. E. Begmatov, A. Hojiyev, T. Mirzayev va boshqalar tahriri ostida. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023.
2. Ne’matov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
3. Ochilova M. O. Zamonaviy o‘zbek tilida neologizmlarning yuzaga kelish omillari. Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar jurnali. 2026, 8(06), 1075-1081. DOI: 10.70728/b.series.fil.v08.i06.152.
4. Abruyeva M. Z. O‘zbek tilidagi neologizmlar: globallashuv davrida leksik o‘zgarishlarning kognitiv va pragmatik tahlili. Tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g‘oyalar, 2026.
5. Haspelmath M., Tadmor U. (eds.). Loanwords in the World’s Languages: A Comparative Handbook. Berlin/New York: De Gruyter Mouton, 2009.
6. Crystal D. English as a Global Language. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.